

THOMKA BEÁTA

Analógiák és eltérések szövevénye

Sötér István komparatista módszeréről

Az európai önismeret és a közös hagyományát őrző művelődéstörténet megbecsülése paradox módon hiányzó elemei a jelenkor tudásszerkezetének. A nemzeti kultúra önértékei e perspektíva nélkül vagy túlbecsültek, vagy alábecsültek. A régebbi nemzedékeknek: Babitsénak, Szerb Antalénak, Eckhardt Sándorénak, Sötér Istvánénak még a birtokában volt e tudás. Erről tanúskodnak műveik és szemléletük tágassága is.

Sötér István tudományos pályájának egyik vonulata az összehasonlító irodalmi kutatás, aminek ívét követve kívánok néhány vonással hozzájárulni a mostani tanácskozáshoz. Az irodalomtudomány 20. századi változásaiban a *littérature comparée* fogalma, jelentése és jelentősége módosult. A komparatiztika a nemzeti irodalmak közötti és a felettük álló, általánosabb összefüggéseket követi, szempontrendszere pedig a történeti, az elméleti és az egyidejű kritikai vizsgálódásokból sem nélkülözhető. A kapcsolat- és hatástörténet a magyar kutatásokban tartósan a filológiára alapozott. Minthogy az elméleti, poétikai beállítottság hagyománya igen gyér, az egybevető szempont és a tágabb kontextusok figyelembevétele így inkább az elmélyült nemzeti irodalomtörténeti vizsgálódásokra hárult.

A 20. század harmadik harmadának módszertani és szemléleti változásai sok ellenállásba ütközve jutottak el a hazai terepre, az ezredvégre pedig a tudományágak belső rendszerének módosulásával a *littérature comparée* eredeti célkitűzései sem maradtak érintetlenek. A jelenkorban mind több kutató munkásságában kifejezésre jut a belátás, hogy az összehasonlító irodalomvizsgálat nem függetleníthető a művészeti ágak közötti viszonyok kérdéseitől sem. Az irodalom és poétika interkulturális vonatkozásainak fontosságáról – a nemzetközi érdeklődéssel párhuzamosan – immár a hazai komparatiztika is meg van győződve.

Sötér négy évtizeden át, az 1930-as évek közepétől az 1970-es évek második feléig tanúja, művelője, aktív részese a szakterület tudománytörténeti átalakulásainak. Az életműben a korai művelődéstörténeti munkák és az interpretációk a szellemi alapozás részei, a nemzeti irodalom és a különféle „kulturális zónák” irányzatait, stíluskategóriáinak viszonyát, illetve az egybevetés mibenlétét tárgyaló írások pedig későbbi jellegzetes felfogásmódjának megnyilvánulásai. A három vonulat egységet alkot a magyar összehasonlító irodalomtudomány 20. századi történetében.

Komparatiztikai érdeklődésének alakulásához érdekes kiindulópontot kínálnak Sötér 1938-ban írott mondatai:

Minden tudós vágya, hogy élete pozitívista, adatgyűjtő korszakának fegyelme, erőfeszítése után valami összefoglaló, eredményeket, tapasztalatokat könnyedén, természetesen elrendező művet alkosson, mely egyszerre foglalata a felhalmozódott kincsnek, és úttörő vállalkozás mind szélesebb lélegzetű, mind tágabb látképű alkotások felé. A tudós munkája akkor érintkezik a művészével, midőn az aprólékos részletek és eredmények nem önmagukért, nem egy puritán tudomány-erkölcs jegyében születnek csupán, hanem egy nagy kompozíció részleteiként, egy mindenén átvilágító elv ábrázolására, olyan mű kedvéért, mely éppúgy az ember és a lét örök képletét bogozza, mint az igazi művészi alkotás.¹

Kétlem, hogy e fiatalon körvonalazott mintát megvalósultnak érezte volna saját összehasonlító kutatásait illetően pályája végén. Komparatiztikai munkái mégis gazdag anyaggá állnak össze, noha a tudományos opus központi eredményei más terepen keletkeztek. Az európai és világirodalmi komparatív tevékenység ugyanis ama tágabb egység szegmense, amit az életműben a 18–19. századi nemzeti irodalom történeti és monografikus feldolgozásai, a műfordítások és a tudományszervezés együttese képvisel.

A korai szakasz központi feladatát a magyar–francia művelődéstörténeti és irodalmi kapcsolatok, hatások feltárása képezi az 1930-as évek végén és az 1940-es évek első felében. A rövidebb közlemények után 1946-ban megjelent, csaknem ezer év eszme-, politika-, művelődés-, művészet- és irodalomtörténetét vázoló *Magyar–francia kapcsolatok* című kötet a munkásság felkészülési szakaszának dokumentuma. Másik tömböt alkotnak a kortárs francia művekről e periódusban folyóiratokban közölt kritikai tanulmányok, melyeket az ugyancsak 1946-ban kiadott *Játék és valóságban* gyűjtött egybe. Nemzedéke egy részének felfedezésszerű tapasztalata, korélménye a francia kultúra múltja és irodalmi jelene, amit Sőtér ekkoriban mint „változhatatlan Imagó”-t emleget, érdeklődését pedig a történeti gyökerű, németellenes magyar szellemi magatartás összefüggésébe illeszti.

A címadó írásban jól tapintható egy jellegzetes szemléleti mozzanat: a szerző a friss francia irodalmi tapasztalatok alapján értelmezi a magyar alkotásokat, a francia művek olvasatában pedig a saját nemzeti irodalmának látószögéből következő kritikai vélemény is érvényre jut. Gozdsu Elek és Tolnai Lajos műveiben a francia realizmus hatását érzékeli:

A kísérleti regény már-már új módszer útjaira vezet a századforduló magyar irodalmát s ha Justh Zsigmond be tudja fejezni a művét, talán megszületik nálunk is az a társadalmi regény, mely máig is adós még a magyar emberi komédia nagy körképével.²

1 SÓTÉR István, *A francia szellem = Uő, Világtájak: Esszék és jegyzetek*, Bp., Szépirodalmi, 1957, 187. (Eredetileg a Magyar Szemle 1938-as évfolyamában jelent meg, melynek főszerkesztését ebben az évben vette át Eckhardt Sándor.)

2 SÓTÉR István, *Francia–magyar művelődési kapcsolatok*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1941 (Kincsestár, 133), 75.

Sötér gondolkodásmódját kezdettől fogva az a meggyőződés alakítja, hogy a nemzeti sajátosságok felismerésének és értékelésének nélkülözhetetlen távlata az európai panoráma. Írásaiban a *kép* és *összkép* fogalmak nem metaforák, hanem az egymásra utaltság fontosságát hangsúlyozó koncepció jelzései.

A francia fogékonyság és kutatói beállítottság természetszerű, ha a két világháború közötti Eötvös Collegiumból kiinduló és a tanulmányokat Párizsban folytató fiatal nemzedék nevelődési irányából és lehetőségeiből indulunk ki. Sötér 1931–1935 között francia–magyar–német szakos hallgatója, 1935–1936-ban pedig a párizsi École Normale Supérieure ösztöndíjasa. Ezt követően előadóként visszatér az Eötvös Collegiumba. Ha két-három évtized távlatából tekintünk vissza a pályakezdetre, magától értetődőnek tűnik a horizont későbbi kitágulása, „a komparatista módszernek” kiteljesedése, valamint az igény, hogy a magyarországi kutatások mind egyéni, mind szakmai vonatkozásban lépést tartsanak a szakterület európai és a világban zajló folyamataival.

A *Világtájak* (1957) című vaskos kötetbe gyűjtve az 1935–1957 között keletkezett, az európai és amerikai műveket tárgyaló kritikai, értekező és alkalmi írásait, Sötér talán éppen ennek az elvi álláspontnak a személyes történetét kívánta dokumentálni. A szövegek nem követnek feltétlenül egybevető szempontokat, meghatározójuk inkább a világirodalmi tárgy, téma és tájékozódási igény. Az 1956 elején a szovjet írókról tartott beszédébe például egész magyar és európai hatástörténeti panorámát illeszt, amiben az orosz irodalomnak a 19. századi regényre és a századforduló magyar rövidprózájára tett hatását vázolja.

Mint hogy a kötet írásai által felölelt két évtized jelentős szemléleti változásokat hozott a szerző értelmezés- és megközelítésmódjában, műfajilag pedig nem egységesek, a komparatisztikai szempont sem jellemzője minden darabnak. A majdnem hatszáz lapos gyűjtemény két vonatkozásban mégis pontos képe a pályáivnek. A nézetbeli átalakulások nem gyengítik a korai nagy intellektuális, szellemi és művészi élmények hatását. Az ízlés, fogékonyság, tájékozottság által letisztult értékrend hangsúlyait illetően tartós a klasszicizmus és a realizmus örökségének kiemelése – a történeti és a kortárs élményekben egyaránt. Sötér számára meghatározó nemzedéki tapasztalatot jelent a kortárs André Gide klasszicizmusának megbecsülése. Ebben osztozik az előtte járók (a Nyugat kritikusai, Németh László, Szerb Antal, Gyergyai Albert) elismerő viszonyulásában, akik kitüntetett figyelemben részesítik Gide poétikáját.

1939-ben Szerb Antalnak válaszol a „játék és valóság” nemzedéki felfogását illető bírálatára, majd 1943-ban az Ezüstkor alkotói nevében Halász Gábornak ír vitairatot: ebben különös módon Halász az „új realizmus” képviselőjeként, Sötér pedig a kereső, kísérletező ifjú szellemiség jegyében lép fel. Az említett központi fogalmak és elvek értelmezésében bekövetkezett változást így kommentálja a csatolmány:

„Betegség és klasszicizmus” viszonyának vizsgálására annak idején 1944 első heteiben, az a mély és kínzó probléma készített, mely a legújabb magyar irodalomnak a realizmussal szembeni állásfoglalásából fakadt, s mely szükségszerűen »szürrealista« korszakának levetkezésével járt.

Az út, melyen akkoriban oly húzódóvá, bizalmatlanul indultunk el, ma már tisztán és csalogatóan áll előttünk. „Balzac példája”, melyet Halász Gábor állított élénk, s mely ellen annyi szenvedéllyel tiltakoztunk, mégis helyes példaképnek bizonyult. [...]

Talán ez az oka, hogy a Gide-tanulmányt, végső következtetéseiben ma sem érzem megtagadandónak, s azt, amit „klasszicizmus” névvel illettem, továbbra is a jövő egyik gazdag, s a realizmussal éppen nem ellenkező lehetőségének vélem.

Ebben a hitemben Lukács György nemrégiben igen figyelmesen elolvasott könyvének (*Balzac, Stendhal, Zola*) egynémelyik része erősített meg. Az, amit ő „nagy realizmusnak” nevez, valójában a klasszicizmus néhány legfontosabb jegyét egyesíti magán, így elsősorban a *típus* realista meghatározásával kapcsolatban.³

Sötér munkássága olyan időszakra esik, amikor az irodalmi gondolkodásban és a szűkebb szakterületen dinamikus szemléleti és módszertani változások játszódnak le.

Az *Eszmei és irodalmi találkozások (Tanulmányok a magyar–francia irodalmi kapcsolatok történetéből)* című gyűjteményes kötet szerkesztői előszavában Köpeczi Béla és Sötér István 1970-ben megállapítja, hogy a hatáskutatás és a kapcsolattörténeti megközelítésmód pozitivista hagyománya nem kielégítő. Sötér tudományszervező tevékenysége hozzájárul az 1960–1970-es évek korszerű komparatiztikai irányainak hazai megismertetéséhez, valamint a magyar törekvések nemzetközi kontextusba illesztéséhez is. 1962-ben Budapesten megszervezi az első kelet-európai összehasonlító irodalomtörténeti konferenciát, melyen a komplex-összehasonlító kutatások elvi kérdéseiről referál. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében készült el irányításával az *Histoire comparée des littératures des langues européennes* című kutatási terv, valamint itt a székhelye a Koordinációs Bizottság titkárságának is. Az Association Internationale de Littérature Comparée (AILC) választmányi tagjaként (1964–1970), elnökeként (1970–1973) termékenyen munkálkodhatott a lehetőségek bővítésén. Ezek közé tartozik az Intézet Összehasonlító Irodalomtörténeti Osztályának létrehozása 1965-ben, Vajda György Mihály vezetésével.

Az akkori korszak fiatal kutatói számára emlékezetes újdonságot tartalmaztak a nemzetközi kongresszusok anyagai, melyeket a Helikon folyóiratszámok közvetítettek hozzánk. „Analógiák és eltérések szövevénye: ezt mutatja akármelyik nemzeti irodalom, ha szembesítjük más irodalmakkal.” Sötér mondata az AILC 8., budapesti kongresszusán hangzott el az alábbi program részeként: „A *littérature comparée* vállalkozásai azt tűzték ki céljukul, hogy egy kulturális zóna (pl. Európa vagy az európai nyelveken megszólaló irodalmak) történetét, törvényszerűségeiket, sajátosságait kutassák.”⁴

Az 1970-es évekre a nemzetközi komparatiztikában is érvényre jutott és széles körben elterjedt a belátás, hogy a kapcsolattörténeten, textológian, filológián alapuló vizsgálatok helyett a kultúra- és diszciplínaközi beállítottság érvényesítésére van szükség.

3 A *Játék és valóság* 1946-os kiadásából az 1957-es *Világtájakban* a *Jegyzet és függelék* fejezetbe helyezte át a záró fejezetet. SÖTÉR István, *Játék és valóság: Tanulmányok*, Bp., Hungária, 1946, 68; Uő, *Világtájak*, i. m., 562.

4 Mindkét mondat SÖTÉR István, *Egy nemzeti irodalom története – komparatista módszerrel* című szövegéből származik (Helikon: Világirodalmi Figyelő, 23[1977], 341).

Az MTA Irodalomtudományi Intézete által szervezett 1976-os budapesti kongresszuson Henry H. H. Remak arról beszélt, hogy

Az irodalomtudomány [...] történetének ideiglenes végállomásához érkezett, miután bejárta a tudományos katalógusok, biográfiák, szövegrekonstruációk és magyarázatok, irodalomtörténetírás, szövegkritika és végül a szocializációs folyamat, mű és annak végső célja, az olvasó demokratizálódásának útját. [...] A befogadás és a szövegnek az olvasóra tett hatása elemzésekor az esztétikai, pszichológiai, nevelési és társadalmi elemek oly módon tartoznak össze, hogy gazdagítják ezt a tudományterületet az irodalom és más kulturális, együttesen civilizációt alkotó tényezők integrálásának lehetőségében.⁵

A hazai kutatásokban is ekkoriban indul meg a nemzeti irodalmak és az európai kultúrák viszonyának átértelmezése, és egyben kifejezettebb a szemléleti-módszertani szinkronizálás igénye a nemzetközi folyamatokkal.

Sőtér István felfogásában az átfogó stíluskategóriák és irányzatok nagyobb hálózatok, melyekhez a nemzeti irodalmak saját variánsaikkal, egyedi törekvések vonulataival járulnak hozzá. Gyakran hangoztatja a másságok egyidejűségét és vegyületeik fontosságát. „Ha akármelyik nemzeti irodalom történetét komparatista módszerrel akarjuk létrehozni, úgy a nemzeti irodalom jelenségeinek és folyamatainak európai analógiáit is meg kell keresnünk, és ezek az analógiák az egyedi, a nemzeti jelenség mélyebb megértését segítik elő.”⁶ Hozzátenném: a történeti vizsgálódáson kívül e látószöveget a kritikai interpretáció sem nélkülözheti. Hogy a 19. századi kritikai-filológiai szemlélet nem kielégítő, annak belátását eredményezi, hogy a befolyások és párhuzamosságok nem feltétlenül textológiai kimutatható jegyek. Sőtér a pálya kései szakaszában a nyugati, a keleti és a közép-európai irodalomtörténeti tapasztalat alapján, a komparatista tipológia kimunkálásáról mint a tudományág legalkalmasabb módszeréről beszél, ami „nemcsak a történetiséget erősítené, gazdagítaná, hanem az esztétikai elemzés legtartósabb alapjait is megteremtené”.⁷

Az 1976-os budapesti komparatiztikai kongresszuson felmerült a dél-amerikai, afrikai, távol-keleti kultúrák összehasonlításának igénye, amit a „fejlődő országok” kérdéseiként érintettek. Nyilván ezt is a szemhatár kitágításának jeleként értelmezhetjük. *A magyar irodalom története 1945–1975 (I–IV) Irodalmi élet és irodalomkritika* alcímű I. kötete (1981) majdnem pontosan egy évszázaddal az első nemzetközi jelentőségű magyar komparatiztikai kiadvány (Meltzl Hugó és Brassai Sámuel kolozsvári folyóirata, az Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok) megjelenése után higgadtan összegezett. Az elgondolkodtató vélekedés értelmében az összehasonlító irodalomtudomány magyar művelői csupán az utóbbi két évtizedben alakították ki azt az elméletüket, melynek alapján kutatásaik és szintéziseik létrejöttek.

5 Henry H. H. REMAK, *Az összehasonlító irodalomtudomány jövője*, ford. Izsák J., Helikon: Világirodalmi Figyelő, 23(1977), 318–319.

6 SÓTÉR, *Egy nemzeti...*, i. m., 342–343.

7 Uo., 347.

Kétségtelen, hogy a következő évtizedekben világszerte a diszciplínaközi és a kultúrák közötti térben folytatódnak a kutatások, amelyekben jelentősen módosul a szakterület korábbi nyugat-központú, európai és amerikai irodalmakra figyelő beállítottsága. A jelek szerint indokoltak a kételyek is, amelyekre *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban* című értekezés szerzője utal, Gottfried Benn kérdését idézve: „Vajon nem a priori történetileg hatástalan-e a művész, nem tisztán szellemi jelenség-e, s talán nem kell-e minden történeti fogalomkört eltávolítani tőle...?” Szegedy-Maszák Mihály kiemertő módszertani áttekintésében így folytatja a gondolatot:

Üdvösnek tartanám, ha a nemzeti és összehasonlító irodalomkutatás párbeszédében lassan ez utóbbi javára billenne a mérleg, jelenleg azonban több értelmét látom, hogy a műalkotások némely csoportjának együttes értelmezésére törekedjünk, ahelyett, hogy nagy történeti összefüggéseknek olyan leírására vállalkoznánk, melynek előfeltevéseivel szemben nagyon is sok kifogás fogalmazható meg.⁸

8 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban* = Uő, „Minta a szőnyegen”: *A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995, 100.